

Verwantschap in een biotechnologisch tijdperk

Het denken in termen van verwantschap is weer helemaal terug. Verwantschap was tot voor kort iets voor de volkeren die antropologen in den vreemde onderzochten – de wilden en de tribalen – terwijl individualiteit en autonomie toebehoorden aan het moderne. Wie voor een dubbeltje geboren was kon hier wel degelijk een kwartje worden. Na een korte interruptie, zeg tussen de jaren zestig en negentig van de vorige eeuw, toen het individu en zijn of haar emancipatie en autonomie hoog op de politiek-sociale agenda stonden, gaat het vandaag de dag in toenemende mate om de afkomst, de cultuur, de familie en de traditie. Opvallend hierbij is dat de biologische en met name genetische afstamming in toenemende mate een centrale rol speelt; kinderen die eenduidig de sportgenen van de moeder hebben, kinderen die wettelijk het recht hebben op kennis over hun biologische vader, ouders die recht hebben op een genetisch eigen kind, individuen wier gezondheid en ziekte in toenemende mate gerelateerd worden aan de lichamelijke gesteldheid van de familie. Het biologische en de familiale komaf, maar in feite ook de volksafstamming lijkt een belofte in zich te dragen waar vandaag de dag een grote vraag naar is. Het is de belofte van de sociale cohesie, van verantwoordelijkheid voor je naasten en voor de samenleving als geheel. U weet wel, het normen-en-waarden-debat. De 'quick and dirty' probleemdefinitie van de huidige maatschappelijke toestand wijst fragmentatie, dissocia-

tie en gebrek aan kennis van traditie of afkomst aan als oorzaak van de problemen. Het biologische en in het bijzonder de verwantschap lijken daar een mooi antwoord op te geven. Het geeft de losgeslagen individuen een eenduidige plaats in de maatschappelijke orde en in de complexe wereld waarin ze leven.

Ik begrijp best, geachte lezer(es), als u nu denkt: Als er één iemand losgeslagen is, dan wel de auteur van dit stuk. Dit is een te wild verhaal en het argument te ingewikkeld. Ik zal binnen het korte bestek van de opiniebijdrage, de bovengenoemde claims toelichten aan de hand van het essay van Dorien Pessers *Verdwaalde seksen* (2003), dat op onnavolgbare wijze het belang van biologische verwantschap voor de orde van de samenleving naar voren brengt.

In haar essay, *Verdwaalde seksen. Over spermators, metroseksuelen en autocopieën* (2003) geschreven in opdracht van het Thijmgenootschap, een rooms-katholieke vereniging voor wetenschap en levensbeschouwing, maakt Pessers zich zorgen over 'nieuwe' vormen van verwantschap, de verhoudingen tussen de seksen en tussen ouders en kind. Het rechtssysteem, zo stelt ze, geeft steeds meer ruimte aan individuele keuzes en biedt steeds minder een 'boven-individuele ordening van duurzame verhoudingen': 'Steeds meer daarentegen lijkt het familierecht op een gereedschapskist waarmee burgers – mede dankzij de

BINNENWERK VAN EEN ROBOTPOP (DETAIL). BIT (BABY IT) IS EN PROTOTYPE VAN DE INTERACTIEVE BABYPOP MY REAL BABY, DIE ONTWIKKELD WORDT DOOR HET AMERIKANSE IS ROBOTICS EN SPEELGOED FABRIKANT HASBRO.

medische biotechnologie – hun eigen verwantschapsrelaties en stambomen in elkaar kunnen knutselen' (Pessers, 2003, p. 12).

Haar essay kan gelezen worden als een ode aan het ideaal van een mooie en optisch eenduidige stamboom, en als een *restauratie* van patriarchale verwantschapsverhoudingen. Daartoe spreekt Pessers in naam van het kind en zijn of haar emotionele welzijn, maar ook, zoals duidelijk zal worden, in naam van de vader.

Verwantschap: In naam van de vader, het kind en...

Pessers betoogt dat het instituut huwelijk een belangrijke rol heeft gespeeld bij het symboliseren van verwantschapsrelaties, sterker nog, daar bij uitstek het zinnebeeld van is. Nieuwe samenlevingsvormen (homohuwelijk, eenoudergezinnen, etc.) daarentegen slagen er niet in om die functie te vervullen. Zij pleit

daarom voor: 'een resymbolisering van de familiale verwantschap op grond van biologische afstamming' (Pessers, 2003, p. 77). Het Nederlandse familierecht is zoals bekend sinds kort gewijzigd. Het instituut huwelijk heeft haar deuren geopend voor allerlei samenlevingsvormen, die niet in de pas lopen met de door Pessers gewenste plaats en betekenis van nageslacht en biologische verwantschap. Bovendien is – in tegenstelling tot de analyse van andere onderzoekers – de macht van de moeder volgens Pessers grenzeloos in het nieuwe familierecht, wat niet in het belang is van het kind.¹ Zij stelt dat de vrouw beslist over de gezinsvorm waarin zij, met haar kinderen, wil leven. Bovendien bepaalt de vrouw wie de ouderlijke macht over haar kinderen toebedeeld krijgt: 'Omdat buiten het huwelijk een voorgegeven en onvoorwaardelijk afstammingspatroon afwezig is, is het de zelfbeschikkende moeder die bepaalt of en zo ja, onder welke condities zij een man zal toelaten tot het vaderschap' (Pessers, 2003, p.13). Zonder gevoel voor ironie lezen we in haar essay: 'Na 2000 jaar *patria potestas* dreigt een *matria potesta*' (Pessers, 2003, p. 14). En precies daartegen zijn haar pijlen gericht. Immers: '...bestaat niet het risico dat vaders en kinderen de dupe worden van de nieuwe almacht van vrouwen inzake voortplanting en afstamming?' (Pessers, 2003, p. 18).

Om het belang van het kind voor het voetlicht te brengen bekritiseert Pessers een tweetal historische 'mythes' in een poging de verhoudingen tussen moeder en kind en die binnen het kerngezin te *naturaliseren*. Het gaat om de mythe dat sommige vrouwen zich niet aan hun kinderen wilden binden door gebruik te maken van een min, en de mythe dat het kind tot de achttiende eeuw als volwassene werd gezien. Nu hoef je niet eens in de geschiedenis te duiken om te zien dat miljoenen kinderen ook nu nog de rol van een volwassene vervullen. Te denken valt aan de wereldwijde kinderarbeid en de zorgarbeid van kinderen voor hun familie. Maar ook het

voorbeeld van de binding van vrouwen met hun kind is anders te interpreteren. Desalniettemin stelt Pessers: 'Naarmate meer historische bronnen worden geraadpleegd, wordt duidelijk dat het kerngezin al eeuwenlang het dominante model is'. (Pessers, 2003, p.8). En zij vervolgt: 'Zou deze continuïteit niet mede kunnen worden verklaard uit de *natuurlijke* basis van het gezin? Kinderen worden nu eenmaal geboren uit een man en een vrouw' (Pessers, 2003, p. 8) [cursivering AM]. Onbesproken blijft het feit dat een kerngezin nog geen burgerlijk gezin maakt, haar feitelijke ideaal.

Fragmentatie en mobiliteit van delen van de familie was in Europa, en is in grote delen van de wereld, kenmerkend voor het kerngezin, maar niet voor Pessers versie daarvan. Haar gezin bestaat uit vader, moeder en kind, die door een biologische verwantschap verbonden zijn. Een intelligent instituut voor deze verwantschapsrelatie is het huwelijk, aldus Pessers. Het huwelijk werkt langs de horizontale en de verticale as. Horizontaal omdat het 'een man en een vrouw' bij elkaar brengt en daarmee vriendschap en relatie tussen families tot stand brengt. Verticaal omdat het de afstamming regelt, de generatie. Zij concludeert: 'Huwelijk en afstamming hangen dus onverbrekelijk samen' (Pessers, 2003, p.13). Dit automatisch invoegen van het kind in de biologische afstamming is volgens Pessers van cruciaal belang voor het kind. Echter, dit belang van het kind wordt tegenwoordig niet door het recht of door juridische argumenten geschraagd, maar is aan mode onderhevig en afhankelijk van het nieuwste psychologisch of pedagogisch onderzoek (Pessers, 2003, p.15, zie ook pp. 53-54). Pessers gaat zo voorbij aan een belangrijk aspect van het recht, namelijk dat het een praktische en contextuele aangelegenheid is. Een wet maakt nog geen recht, anders zouden we het fenomeen rechters kunnen automatiseren. Rechters spreken recht door een plaats- en tijdsgebonden afweging te maken en die

kan mede gebaseerd zijn op de stand der wetenschap. De wet mag voor sommigen door god gegeven zijn, het recht en de rechtsspraak zijn dat niet. De focus van Pessers op abstracte juridische regelingen leidt zo nu en dan tot bizarre toeschrijvingen: 'De op individuele keuzevrijheid gebaseerde band tussen de seksen gaat intussen geheel voorbij aan het verlangen van het kind. Dat wil het liefst een *juridische* (sic!) afstammingsrelatie met zijn biologische vader' (Pessers, 2003, p. 41) [cursivering AM]. Een kind wil misschien een mooi speelgoedje of een leuke vader, maar een juridische afstamming?

Het nieuwe familierecht lijkt weliswaar op brede consensus gebaseerd te zijn, maar dat is schijn, zo betoogt Pessers. Het is de: 'bulldozer-generatie van '68 die, eenmaal aan de macht, deze veranderingen wist af te dwingen' (Pessers, 2003, p. 11). Daardoor is het gezin van een instituut tot een netwerk verworden: 'Niet de bloedband, maar liefde en verantwoordelijkheid maakten iemand tot ouder' (Pessers, 2003, p. 12). En ze merkt op: 'Niet het verschil maar gelijkheid tussen de seksen zou uitgangspunt van het familierecht moeten worden. Niet de institutionele dwang maar persoonlijke keuzevrijheid, niet de onmondigheid maar de mondigheid van kinderen.' (Pessers, 2003, p. 11).

Deze wensen van de 'bulldozer-generatie' hebben volgens Pessers geleid tot het uithollen van huwelijk en gezin en hebben het wensenpakket van het 'ik' uitgebreid en gevestigd. Ze stelt: 'Niet het gezin, maar het vrije, zelfbeschikkende individu is tegenwoordig de hoeksteen van de samenleving' (Pessers, 2003, p. 10). En zonder te noemen dat het huwelijk is opengesteld voor homo en lesbische paren merkt ze op: 'In het nieuwe familierecht ontbreekt de aandacht voor het institutionele karakter van het huwelijk dat zo bevorderlijk is voor de onvoorwaardelijke invoeging van kinderen, en voor de familiale cohesie die daarvan het gevolg is.' (Pessers, 2003, p. 13). Naast de uitholling van het instituut huwelijk

ziet Pessers het probleem van een verwarde biologische verwantschap verder toenemen met het voorhanden zijn van verschillende reproductieve technieken.

Het is overigens niet meer eenvoudig vast te stellen aan welke vrouw die moederlijke macht toekomt. Want wie is tegenwoordig de moeder van het kind? De vrouw die het kind baart? De vrouw die een eicel of *embryo* doneert? De draagmoeder die het genetische kind van een ander baart? De dode *foetus* (sic!) waaruit een eicel is verwijderd? (Pessers, 2003, p. 14) [cursivering AM].

Afgezien van het feit dat vrouwen geen embryo's doneren en dat de eerste foetus die al over eicellen beschikt uitgevonden moeten worden, zijn haar zorgen omtrent deze kwesties haarfijn geregeld in de wet, en gaat het bovendien zelfs bij eiceldonatie om hele uitzonderlijke situaties, waarbij zussen of vriendinnen als donateur optreden. Immers om eicellen te kunnen doneren dienen gezonde vrouwen bereid te zijn om het zwaarste deel van de IVF-behandeling voor een ander te ondergaan, de zware hormoontherapie om de superovulatie te induceren en vervolgens de operatie om deze eitjes te 'oogsten'. Pessers voert verschillende scandaleuze voorbeelden op, die een goed beeld geven van het geheel, om de technologie en de controle van vrouwen op haar reproductie te ontmaskeren en te diskwalificeren, zoals vrouwen die op commerciële spermabanken shoppen, een lesbisch paar dat elkaars bevruchte eicellen ingeplant wilde zien om van elkaar zwanger te zijn, of een lesbisch doof paar dat een doof kind wilde krijgen. Anders dan Pessers betoogt, hebben in dit laatste voorbeeld niet de artsen eindelijk gezocht naar zaadcellen van een dove man, maar hebben die vrouwen een dove vriend gevraagd om zaad te doneren (Savulescu, 2002). Maar juist de onnauwkeurigheid van haar voorbeelden – die zich overigens (nog) nooit in Nederland hebben afgespeeld – en de platte wijze waarop die geponeerd worden, stellen Pessers in staat om

vrouwen af te beelden als kieskeurige consumenten die geen morele inbedding kennen, en slechts op de onzichtbare hand van de markt meevaren om hun reproductieve macht te vestigen.

Het is ooit anders geweest. Pessers trakteert de lezer(es) op een snelle wandeling door de geschiedenis: 'Natuurlijk heeft het huwelijk met zijn idealen van liefde, trouw, loyaliteit en duurzaamheid de betrekkingen tussen mannen en vrouwen bevorderd. Het christendom met zijn uitgesproken liefdesopvattingen is in dit opzicht van grote invloed geweest' (Pessers, 2003, p. 25). Niettemin, zo stelt ze: '...is het huwelijk niet in staat geweest om de verschillen tussen de seksen duurzaam te verzoenen' (Pessers, 2003, p. 25). Pessers geeft vervolgens een korte beschrijving van de patriarchale verhoudingen van dat huwelijk en de onderdrukking die daarvan uitging voor vrouwen. We lezen dan dat onder invloed van het christendom een einde kwam aan de vrije beschikking van de man over de samenstelling van *zijn* gezin (Pessers, 2003, p. 29). De echtgenoot wordt altijd geacht de vader van de kinderen te zijn ook als het tegenovergestelde evident is. Hoewel ze hiermee zelf het bewijs aandraagt dat huwelijk en biologische verwantschap niet automatisch onder een hoed te plaatsen zijn, gaat ze ongestoord verder met haar argumentatie om die twee in een natuurlijk verband met elkaar te plaatsen: 'Huwelijk en afstamming werden zo hecht aan elkaar verbonden dat buiten het huwelijk geen juridische afstamming van een vader meer mogelijk was, tenzij door adoptie' (Pessers, 2003, p. 29). Vanaf de negentiende eeuw echter zou de interventie van de staat in het gezin (in de vorm van onder andere gezondheidszorg en onderwijs) alsmede de toetreding van vrouwen tot de publieke sfeer (tijdens de wereldoorlogen) ertoe hebben bijgedragen dat mannen hun identiteit als vaderfiguur (van gezin en natie) hebben verloren (Pessers, 2003, pp. 30-31). Ze vraagt zich af: 'Maar waar verwijst

de vader nog naar in een samenleving waarin een patriarchale verantwoordelijkheidsethiek zelfs bij de politieke, sociale en economische elite is verdwenen?' (Pessers, 2003, p. 33).

Ze stelt: 'Op hetzelfde moment dat – voor het eerst in de geschiedenis – *pater semper certus est*, lijkt het biologische vaderschap gedegradeerd te worden binnen het gezin' (Pessers, 2003, p.14). 'Voor het eerst in de geschiedenis', omdat het in de jaren negentig mogelijk is geworden om op grote schaal met behulp van DNA-onderzoek het vaderschap vast te stellen. De vermeende verzwakking van de juridische positie van de man als vader zou tot gevolg hebben dat ook zijn sociale positie is verzwakt. Pessers tekent zowel hier- tegen sterke bezwaren aan, als ook tegen nieuwe gefeminiseerde manbeelden. Huiselijke mannen die graag willen zorgen, imiteren het klassieke beeld van moeder en kind. Daarmee staan zij heel ver af van het klassieke beeld van vader en kind, aldus Pessers. De man manifesteert zich als een 'tweede(rangs) moeder' die met dit gedrag zijn vrouw en kind probeert te behagen (Pessers, 2003, p. 34). Ze vraagt zich af: 'Zijn mannen een verwaalde sekse geworden?' (Pessers, 2003, p. 34). Als in een 'zero sum game' lijkt meer zeggenschap voor de vrouw, de degradatie van de man tot gevolg te hebben, wat onherroepelijk tot zijn crisis leidt.²

De nieuwe relaties tussen de seksen worden, aldus Pessers, niet meer gesymboliseerd, oftewel niet meer geïnstitutionaliseerd, oftewel niet meer binnen een heteroseksueel huwelijk vormgegeven. Dit leidt tot instrumentele en gedepersonaliseerde verhoudingen (Pessers, 2003, p. 42). Ze merkt op: 'Is er eigenlijk wel resymbolisering mogelijk nu de individuele zelfbeschikking (van vooral vrouwen) het leidend principe van het familierecht is geworden?' (Pessers, 2003, p. 41). Hoewel het individuele zelfbeschikkingsrecht 'van vooral vrouwen' nergens aannemelijk wordt gemaakt, en hoewel haar begrippen van desymbolisering en resymbolisering ambigu blijven, snijdt

Pessers vervolgens twee problemen aan die te maken hebben met deze symbolisering van verwantschapsrelaties. Haar behandeling van die problemen wijzen op haar eenduidig restauratieve invulling van dit concept. Het eerste probleem is dat van de multiculturele samenleving en het tweede dat van werkende ouders. Beiden hebben volgens haar een desymbolisering van verwantschapsrelaties tot gevolg.

Het eerste probleem behandelt Pessers aan de hand van het multicultureel onderwijs. Volgens haar draagt: '[i]n het onderwijs ... het multiculturele leerlingenbestand bij aan desymbolisering' (Pessers, 2003, p. 44). De docent op zo'n school zou niet langer: 'eigen of al te nationaal gekleurde levensbeschouwingen en morele overtuigingen ... overdragen' (Pessers, 2003, p. 44). De onderwijzer kan slechts over een aantal algemene normen spreken en zou zich, uit naam van een cultuurrelativisme, niet uit kunnen laten over: 'de eigen cultuur, de eigen traditie, de eigen symbolische orde en het daarin opgeslagen waardesysteem' (Pessers, 2003, p. 44). Ze stelt dat zonder een: '*krachtige* scholing ... de nieuwe generatie haar generatieve kracht wordt ontnomen. Want wat moet ze vernieuwen of verrijken indien zij niet weet wat haar *erfgoed* is?' (Pessers, 2003, p. 45) [cursivering AM]. Door van erfgoed te spreken en geen gebruik te maken van het adjectief 'cultureel' wordt de vermenging van het biologische en het culturele zichtbaar. Ideeën over biologische verwantschap worden zo in verband gebracht met traditie en afkomst. Met een '*krachtige* scholing' – die natuurlijk in tegenstelling staat tot de feminisering van het onderwijs dat ook als probleem figureert – zou Pessers de verticale afstamming niet alleen biologisch in de pas van de huwelijkse afstamming willen laten lopen, maar ook in die van de traditie, de afkomst, de 'normen'n-waarden'. (Pessers, 2003, p. 33). Zoals de patriarch van het gezin erop toeziet dat zijn genen geoogst worden, dient de patriarch van het onderwijs erop toe

te zien dat *zijn* 'eigen cultuur, traditie en symbolische orde' erfgenamen vindt in de toekomstige generatie.

Ook de werkende ouders zijn problematisch voor de overdracht van de betekenis van verwantschapsrelaties.

De fixatie van ouders [lees: moeders] op economische onafhankelijkheid en zelfontplooiing in werk en carrière ondermijnt namelijk de familiale loyaliteit. Naarmate er minder tijd beschikbaar is voor de persoonlijke verzorging en opvoeding van kinderen, kunnen er ook minder plichten aan hen worden nagekomen (Pessers, 2003, p. 56).

Vaders die 'moederen', dat wil zeggen: een aandeel hebben in de zorg voor hun kinderen, leidt tot het perverse beeld van de gefeminiseerde vader. Daarom is het de taak van de moeder om thuis te blijven en niet zo carrièregericht te zijn. Deze zorgarbeid is belangrijk voor het kind. Het kind leert te geven aan de samenleving, doordat er aan hem is gegeven door moeder: 'In deze zin is de zorgarbeid *gesymboliseerde* arbeid' (Pessers, 2003, p. 56) [cursivering AM]. Het socialiseert het kind in een loyaliteitsmoraal en stelt het in staat tot solidariteit (Pessers, 2003, pp. 56-57). Met ander woorden: indien de moeder zorgt, draagt dat bij aan de symbolisering van verwantschapsrelaties, en als de vader dat doet, niet. Pessers besluit haar pleidooi met een appèl aan de gemeenschap in naam van het kind en zijn belang. Het kind heeft recht om zo optimaal mogelijk 'genealogisch' ingebed te worden en op kennis over zijn biologische herkomst en genealogische positie te kunnen rekenen (Pessers, 2003, p. 74). Om de familiale verwantschap te resymboliseren en het kind die plaats te geven die het toekomst, dient de macht van moeders kritisch onder de loep genomen te worden: 'Buiten het huwelijk bepalen zij immers naar eigen keuze wie de vader van hun kinderen zal zijn' (Pessers, 2003, p. 72). Afgezien van de feitelijkheid van deze bewering pleit Pessers daarentegen dat biologische ouders ook automatisch juridi-

sche ouders zouden moeten zijn (Pessers, 2003, p. 75).³

Kortom, deze voorbeelden laten zien dat een kind zichzelf kent als behorende tot een juridische familie omdat het zijn biologische vader en moeder kent, én als behorende tot een generatie omdat het zijn eenduidige traditie en afkomst kent.

Tot slot

De politieke inzet van Pessers is restauratief en beoogt op basis van biologische argumenten de plaats van individuen in het complexe landschap van verwantschapsverhoudingen aan te wijzen. Dit landschap dient bovendien object van interventie te zijn en gerestaureerd te worden conform een heteroseksuele en patriarchale orde. In haar afwijzing van nieuwe reproductieve technieken schetst Pessers een beeld van een kiesgrage vrouw die, blij met alle mogelijkheden, aan het knutselen gaat en de 'natuurlijke' verwantschapslijnen verder verwacht. Daarbij behandelt Pessers de technologie zelf als een 'black box', als een technologie die pijn noch moeite lijkt te kosten. Zo'n behandeling van reproductieve technieken bevordert naar mijn mening zowel de verdere pervertering als de naturalisering van verwantschapsrelaties. Wanneer daarentegen de technologie onder de loep wordt genomen en opengebroken, wordt juist zichtbaar wat het emotioneel, organisatorisch en sociaal kost om ervoor te kiezen. De pijn van het bevallen staat in de omgang te boek als een pijn die door moeders vergeten wordt. Dat kan echter niet gezegd worden van de pijn van een IVF-behandeling. Niet alleen in termen van de medische behandeling, maar ook in termen van het 'geschied maken van het vrouwenlichaam' in de hele procedure (Pasveer & Heesterbeek, 2001). Daarbij gaat het soms om jaren achtereenvolgende van medische interventies, om het disciplineren en controleren van het lichaam, of om de sociale last die van weemoed tot aanmoediging kan variëren, et cetera. Het betoog van Pessers mag in een 'normen'-waarden-debat' thuis horen, in de praktijk van

vrouwen met een kinderwens heeft het niets te betekenen.

Het probleem met de versie van verwantschap die hierboven aan de orde is gekomen, is de vanzelfsprekende koppeling ervan met de biologie en de traditie. Op een welhaast klassieke wijze gaat de biologisering en retraditionalisering van verwantschap ten koste van de reproductieve vrijheid van de vrouw. Bovendien laat juist de koppeling met de traditie zien dat verwantschap als een zuiveringspolitiek tussen zelf en ander functioneert. Een politiek die onherroepelijk etnofobie en xenofobie tot gevolg heeft. Het 'normen'n-waarden-debat' in Nederland is sterk gepreoccupeerd met de ander. De ander dient ofwel gelijk het zelf te worden ofwel uit beeld te verdwijnen. Wat in die exercitie echter zichtbaar wordt, is juist de diversiteit van het zelf en de onreducerbaarheid ervan tot een ding. Door verwantschap echter voor te stellen als een vermeend stabiele (biologische) factor wordt een poging gedaan om het zelf (individu of samenleving) te homogeniseren en als een eenduidige categorie voor te stellen. En dat kan niet de bedoeling of oplossing zijn voor de complexe problemen waar we als samenleving voor staan. Ik nodig u uit, geachte lezer(es), om een vel papier te nemen en daarop lijnen te trekken tussen uzelf en de mensen en dingen waarmee u zich emotioneel, biologisch, lichamelijk, intellectueel, professioneel, vriendschappelijk of anderszins *verwant* voelt. Het *verwarde* beeld dat dan verschijnt, geeft zowel het partiële karakter van elke verwantschapsrelatie aan, als ook de complexiteit waarin we ons leven wensen te leven.

Met dank aan de redactie van het *Tijdschrift voor Genderstudies* en met name aan Anne-Claire Mulder voor genereuze suggesties en feedback.

Amade M'charek

Noten

1. Zie bijvoorbeeld Holtrust en De Hondt (1997) die tot een andere analyse komen van de macht en

zeggenschap van de seksen binnen het nieuwe familierecht.

2. Op een haast schaamteloze wijze krijgen vrouwen en de emancipatiebeweging de schuld voor een probleem: 'Of er overigens een direct verband bestaat tussen de emancipatie van vrouwen enerzijds en de toenemende prostitutie en exploitatie van vrouwen anderzijds, is moeilijk aantoonbaar maar lijkt aannemelijk' (p. 35).
3. Zie voor een andere observatie Holtrust en De Hondt (1997), maar ook de huidige discussie die in de kranten wordt gevoerd naar aanleiding van uitspraken van de Hoge Raad; *NRC Handelsblad* (17 en 18 april 2004); Koelewijn (2004).

Literatuur

- Holtrust, N. & De Hondt, I. (1997). Ontwikkelingen in het familierecht. In M. Niphuis (Ed.), *Sociale Atlas van de Vrouw: SCP* (pp. 247-285). 's-Gravenhage: VUGA.
- Koelewijn, J. (2004). Ontaarde ouders, onthechte kinderen. *NRC Handelsblad*, 17 en 18 april.
- NRC Handelsblad* (2004, 17 en 18 april). Primaat ouders niet langer heilig.
- Pasveer, B. & Heesterbeek, S. (2001). *De voortplanting verdeeld: De praktijk van de voortplantingsgeneeskunde doorgelicht vanuit het perspectief van patiënten*. 's-Gravenhage: Rathenau Instituut.
- Pessers, D. (2003). *Verdwaalde seksen: Over spermators, metroseksuelen en autocopieën*. Nijmegen: Valkhof Pers.
- Savulescu, J. (2002). Deaf Lesbians: 'Designer disability' and the future of medicine. *British Medical Journal*, 325, 771-773.

Beeldmateriaal

Illustratie: © Peter Menzel/Science Photo Library. In: Marie O'Mahony (2002), *Cyborg. The man-machine*. Londen: Thames & Hudson.